

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 25, No. 3, Autumn 2025, 53-79
<https://www.doi.org/10.30465/crtls.2025.52867.2960>

A Critical Examination of John Caputo's Post-Metaphysical Theology: God, Life, Love

Ali Fotovvatian*

Mohammad Javad Khazrai**

Abstract

This article examines the theological contributions of John Caputo, a leading postmodern thinker whose work has provoked significant debates in contemporary philosophy of religion. Caputo initiates his critique of metaphysical theology by engaging Heidegger's fundamental question concerning the nature of metaphysics. Building upon Derrida's notion of deconstruction and emphasizing the critique of the metaphysics of presence, he advances a trajectory that seeks to move beyond metaphysical frameworks through the continual deferral of every claim to immediate presence. Caputo's project ultimately culminates in the articulation of a post-metaphysical religion, in which the immediacy of presence before the religious dimension acquires central significance. Nevertheless, despite the importance of the theological challenges he raises, traces of anthropocentrism and a persistent ambiguity regarding the transcendence of God remain evident in his thought. Thus, adopting a critical stance toward Caputo's writings becomes especially meaningful in relation to the broader context of postmodernism, where the dual motifs of theological transcendence and anthropocentric shadows continue to shape his

* Assistant Professor of Sociology, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author),
ali.fotovvatian@ut.ac.ir

** PhD in Anthropology, University of Tehran Tehran, Iran, m.j.khazrai@ut.ac.ir

Date received: 14/08/2025, Date of acceptance: 12/11/2025

discourse. The present article seeks to provide a careful and comprehensive examination of Caputo's major work.

Keywords: Caputo, Heidegger, Derrida, Theology, Metaphysics.

Extended Abstract

This article offers a critical examination of the status of religion and theology within the horizon of postmodernity, with a particular focus on the thought of John D. Caputo. The central question of the study concerns the possibility or impossibility of articulating a "post-metaphysical" theology: a form of theology that, while breaking with the Western metaphysical tradition, is nonetheless capable of preserving its religious meaning and existential function. The point of departure for this inquiry is the historical fact that the modern human and social sciences emerged within the framework of the Enlightenment project and in opposition to traditional theology. This project, with its emphasis on autonomous reason, positivist science, and secularism, either reduced religion to an early stage in the evolution of human consciousness or regarded it as an obstacle to freedom and progress. With the emergence of epistemological, ethical, and existential crises within modernity, and with the advent of the postmodern condition, the possibility of rethinking the relationship between religion, meaning, and human life has once again come to the fore. In this context, postmodern theology, particularly Caputo's intellectual project, constitutes a significant attempt to restore the credibility of religion within a non-metaphysical horizon.

Materials & Methods

The methodology employed in this article is analytical, critical, and grounded in a hermeneutical reading of philosophical and theological texts. First, Caputo's theoretical framework is examined in relation to the critique of metaphysics. Subsequently, the primary sources of his intellectual inspiration, most notably the thought of Martin Heidegger and Jacques Derrida are analyzed. In this process, conceptual analysis is used to examine key notions such as "the metaphysics of presence," "radical hermeneutics," "religion without religion," and "theology of the event." In the final stage, a critical approach is adopted to assess the internal coherence and theological implications of Caputo's project. The methodological aim of the article is not merely to describe these positions, but to evaluate their capacity to fulfill the claim of overcoming metaphysics.

Discussion & Result

The findings of the study indicate that, in the first instance, Caputo, drawing on Heidegger's critique of the Western metaphysical tradition understands metaphysics as a totalizing and abstract system that, by claiming privileged access to truth, neglects lived reality and the finitude of human existence. This critique is directed in particular at Christian theology influenced by scholastic philosophy, which conceptualized God as the "highest being" or "first cause" and thereby reduced religious faith to the acceptance of theoretical propositions. However, Caputo subsequently regards the Heideggerian critique as insufficient and, by employing Derridean deconstruction, moves toward the formulation of a "radical hermeneutics," a hermeneutics that emphasizes indeterminacy, historicity, difference, and the impossibility of fixing meaning. Within this framework, Caputo introduces the notion of "religion without religion": a form of religiosity that relies neither on religious institutions nor on absolute epistemological claims, but rather on faith understood as openness to "the impossible." By developing a "theology of the event," Caputo conceives God not as a metaphysical being, but as a name for an event that takes place within history, language, and human experience, and that continually points toward an indeterminate future. The event, in this sense, possesses a "weak force": a force that does not compel, but nevertheless issues an ethical and existential call, summoning human beings to responsibility before the other. Accordingly, religious faith in Caputo's thought is less a matter of cognition than an ethical and practical act, realized in love, responsibility, and commitment to the other. Nonetheless, the critical analysis presented in this article demonstrates that Caputo's project, despite its claim to break with metaphysics, does not fully escape it. Reducing God to a linguistic symbol or an ethical metaphor for the "other" generates serious ambiguity in the relationship between religion and ethics and dissolves the fundamental distinction between the divine and the human. As a result, Caputo's theology risks devolving into a form of ethical humanism in which religious language is retained while the transcendent and metaphysical dimension of religion is lost. From this perspective, metaphysics in Caputo's project is not eliminated, but rather displaced from the divine realm to the sphere of human subjectivity and language.

Conclusion

In conclusion, the article argues that Caputo's intellectual project makes a significant contribution to the dynamism of postmodern theology and to the critique of metaphysical and religious forms of violence, while opening a new horizon for understanding faith as an open-ended, non-dogmatic, and ethical experience. Nevertheless, the analyses presented here indicate that the claim of a complete overcoming of metaphysics in Caputo's thought encounters fundamental difficulties. Although Caputo rightly draws attention to the latent violence of traditional metaphysics and the consequences of authoritarian theology, his substitution of God with the event, language, or the human other entails the risk of reducing religion to ethics. Within such a framework, the distinction between the divine and the human is weakened, and theology remains confined to the horizon of human experience. Consequently, metaphysics is not abolished but rather implicitly and covertly reproduced in the form of anthropocentrism and linguocentrism.

Bibliography

- Adorno, Theodor & Max Horkheimer. (2005). *Dialectic of Enlightenment*, Trans. M. Farhadpour & O. Mehrgan, Tehran: Gam-e Now. (Original work published 1947)
- Caputo, J. D. (1987), *Radical Hermeneutics: Repetition, Deconstruction, and the Hermeneutic Project*, Indiana University Press, Bloomington, Ind.
- Caputo, J. D. (1993), *Against Ethics: Contribution to a Poetics of Obigation with Constant Reference to Deconstruction*, Indiana University Press, Bloomington, Ind.
- Caputo, J. D. (1997), *Deconstruction in Nutshell: A conversation with Jacques Derrida*, Fordham University Press, New York.
- Caputo, J. D. (1997), *The Prayers and Tears of Jacques Derrida: Religion without Religion*, Indiana University Press, Bloomington Ind.
- Caputo, J. D. (1999), *Metanoetics: Elements of a Postmodern Christian Philosophy*, Christian Philosophy Today, Fordham University Press, New York.
- Caputo, J. D. (2001), *On Religion: Thinking in Action*, Routledge, London: New York .
- Caputo, J. D. (2002), *The Weakness of God: A Theology of Event*, Indian University Press, Bloomington, Ind.
- Deleuze Gilles (2011), *Logic of Sense*, Akademicheskii Proekt, Moscow.
- Derrida, J. (1982), *Margins of Philosophy*, Trans. A. Bass, University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1996), *The Gift of Death*, University of Chicago Press.
- Derrida, J. (2006), *Phantoms of Marx*, Logos Altera, Moscow.

57 Abstract

- Ernst Cassirer. (1991). *The Philosophy of the Enlightenment*, Trans. Y. Mowaqen, Tehran: Niloufar. (Original work published 1932)
- Fotovvatian, ali & Majid Movahed Majd. (2016). "A phenomenological study of religion from the perspective of John D. Caputo". *Sociological Studies*, No. 23.
- Heidegger, Martin (1969), "The Onto-Theo-Logical Constitution of Metaphysics", In *Identity and Difference*, Trans. Joan Stambaugh, Harper & Row Publishers, New York.
- Heidegger, Martin (1977), *The Question Concerning Technology and Other Essays*, Trans. W. Lovitt, Harper & Row.
- Im, Ulrich (1995), *The making of Europe: The Enlightenment*, Blackwell.
- Marx, Karl. (2022). *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Trans. M. Abadian & H. Ghazi Moradi, Tehran: Akhtaran. (Original work published 1844)
- Ullrich, C. D. (2020), "On Caputo's Heidegger: A Prolegomenon of Transgressions to a Religion without Religion." *Open Theology*, 6(1), 20-35.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واکاوی الهیات پسامتافیزیکی جان کاپوتو؛

خدا، زندگی، عشق

علی فتوتیان*

محمدجواد خضرای**

چکیده

این مقاله به بررسی آثار یکی از مهمترین متفکران پست‌مدرن در حوزه الهیات یعنی جان کاپوتو می‌پردازد، کاپوتو نقد خود به الهیات متافیزیکی را ابتدا با تأثیرپذیرفتن از پرسش‌های بنیادین هایدگر در باب متافیزیک آغاز می‌کند، سپس وی با الهام از مفهوم واسازی دریدا و با تأکید بر مفهوم متافیزیک حضور، مسیر فراروی از نگاه‌های متافیزیکی را در به تعویق انداختن هر امر حاضر دنبال می‌کند. طرح نهایی کاپوتو با تأسیس یک دین پسامتافیزیکی که در آن حضور بی‌واسطه در محضر امر دینی اهمیت می‌یابد پایه‌ریزی می‌شود، با این وجود و علی‌رغم مسئله الهیاتی بسیار مهمی که کاپوتو مطرح می‌کند، هنوز ردپای نگاه‌های انسان‌محورانه و ابهام در تعالی خدا در اندیشه‌های وی وجود دارد. در نهایت اتخاذ رویکرد انتقادی نسبت به آثار کاپوتو بیش از هر چیز در نسبت با وضعیت پست‌مدرنیسم معنا می‌یابد که دو مولفه تعالی‌الاهیاتی و سایه انسان‌محوری هنوز در آثار وی مشهود است. در این مقاله سعی شده است تا عمده آثار کاپوتو مورد مذاقه قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: کاپوتو، هایدگر، دریدا، الهیات، متافیزیک.

* استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، ali.fotovvatian@ut.ac.ir

** دکتری مردم‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، m.j.khazrai@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱

۱. مقدمه

علوم انسانی و علوم اجتماعی به طور خاص در نیمه اول قرن نوزدهم و به لحاظ تاریخی بعد از ظهور فلسفه‌های تاریخ روشنگری و به لحاظ معرفتی تحت تأثیر آنان تکوین یافت. آگوست کنت موسس مفهوم فیزیک اجتماعی بر اساس تطورات فکری، تاریخ بشر را به سه دوره‌ی الهیات، مابعدالطبیعی و اثباتی، تقسیم می‌کند و علم اثباتی را یگانه معرفت حقیقی و راستین تاریخ معرفی می‌نماید و بر این باور است که سیر تاریخ در یک نگاه خطی رو به سمت کمال از الهیات به سمت علم اثباتی در حرکت است. تونس مدرنیته را اصل علت گذار از سنت به ما بعد آن و دورکیم تحقق جامعه بعنوان جایگزین الهیات را در توصیف مدرنیته بکار می‌برد.

در مغرب زمین و با اتفاقات و تحولاتی که در رنسانس به وقوع پیوست وضعیت الهیات با انتقادات بیشماری مواجه شد، در دوره روشنگری فرانسه و حاکمیت خرد، دین در بهترین حالت مرحله‌ای از تکامل آگاهی انسان در نظر گرفته شد که پایان آن بسر رسیده است. همان طور که مارکس در کتاب نقد فلسفه حق متذکر می‌شود دوران مدرن دورانی است که نقد در آن پیش از همه چیز باید با نقد دین و الاهیات آغاز شود. (مارکس، ۱۴۰۱: ۵۸) آدورنو نیز به همین منوال در باب روشنگری می‌نویسد:

روشنگری، در مقام پیشاهنگ تفکر در عامترین مفهوم آن، همواره کوشیده است تا آدمیان را از قید و بند ترس رها و حاکمیت و سروری آنان را بر قرار سازد ... برنامه روشنگری افسون‌زدایی از جهان، انحلال اسطوره‌ها و استقرار معرفت به جای خیالبافی بود. (آدورنو، ۱۳۸۴: ۲۹)

تکامل نگاه نیوتنی و تحقق بخشیدن به آن در دستور کار دوره روشنگری فرانسه قرار گرفت؛ نوشته‌های دالامبر، دیدرو، انبوه مکتوبات ولتر و نهایتاً تولد دائره‌المعارف، همه و همه در مسیر توسعه و ترویج «دانش نیوتنی» و یا «دانش بشر» هیوم قرار گرفتند. به همین جهت، دو بارزه مهم دوره روشنگری را علمی بودن و سکولاریسم می‌دانند. در واقع، روشنگری اوج آمال و آرزوهای مدرنیته متقدم بود که با دکارت آغاز می‌شد. لذا کاسیرر در وصف آن دوره از پیدایش «مفهوم نو حقیقت» چنین می‌نویسد:

اکنون در کنار حقیقت وحی شده، حقیقت مستقل و اصیل طبیعت پا به عرصه وجود می‌گذاشت، این حقیقت نه در کلام خدا، بلکه در آفرینش او آشکار می‌شود. این

واکاوی الهیات پسامتافیزیکی جان کاپوتو؛ ... (علی فتوتیان و محمدجواد خضرای) ۶۱

حقیقت بر پایه گواهی کتاب مقدس یا سنت نیست بلکه حقیقتی است که همواره در برابر دیدگان ماست. اما این حقیقت، تنها برای کسانی فهم‌پذیر است که دست‌نوشته طبیعت را بشناسند و بتوانند رمز آن را کشف کنند. با سخن محض نمی‌توان، حقیقت طبیعت را بیان کرد، تنها زبان مناسب برای بیان آن ساخت‌های ریاضی، شکل‌های هندسی و اعدادند. (کاسیرر: ۱۳۷۰، ۱۰۱)

بنابراین یکی از دستاوردهای مهم این حقیقت نوین بر آمده از دانش جدید، نگرش جدید به دین بود. آنچه در مقابل با دین پدید آمد، به تعبیر هگل، بینش محض بود. از این رو، روشنگری را «دوران خرد» نامیده‌اند. «تنها نور عقل طبیعی -Lumieres de la raison- می‌تواند انسان را به تکامل معرفتی و آزادی رهنمون باشد.» (Im, 1995:40) این پیامی است که از فرانسه آن زمان بگوش می‌رسد. واژه Lumieres که به صورت اصطلاحی مهم در فرهنگ روشنگری در آمد، هم‌هنگام سه معنا را در خود جای داده است. این واژه هم به معنای شناخت است، هم فهم و هم شفافیت و وضوح، که در عبارت فوق، هر سه معنا اراده شده است. لذا نور عقل طبیعی جنبه روشنگرانه عقلی است که در این دوره به شکل انتقادی ظهور یافته بود. انتقادهای عقل، همان نوری است که در این عصر و بزعم اصحاب دایره‌المعارف و بنیان روشنگری بر مسیر آزادی بشر و رهایی او از یوغ استبداد جزمیت فرتوت و ایمان کورکورانه پرتو افکند. هم‌زمان با فرانسه در اسپانیا نیز روشنگری تحقق یافت. اما روشنگری اسپانیا -برخلاف فرانسه- بر ایمان کاتولیک متکی بود. واژه (lucis) در اسپانیایی بمعنی نور و متضمن معنای تهذیب است که بار دینی -ایمانی در آن محفوظ است. بسیاری از روشن‌اندیشان اسپانیایی -نظیر راهب بندیکتی؛ بنیتو جرونیمو فیجو (۱۶۷۶-۱۷۶۴)- پیرو آیین کاتولیک بودند و وفادار به آن ماندند.

اما به مرور زمان و با ظهور کاستی‌ها و تنگناهای تفکر و تمدن مدرن برای بشر امروز و تحقق وضعیت پست‌مدرنیته، امکان افق تازه‌ای به الهیات و استفاده از آن به‌منظور نقد بنیادهای مدرن و ظرفیتی برای عبور رویکردهای دین‌شناختی فراهم شد و مبانی الهیات مدرن دچار تحولاتی گردید و جریان‌های مختلفی در این عرصه به منصفه ظهور رسیدند.

در این مقاله ما به دنبال واکاوی یکی از این متفکران در حوزه الهیات یعنی جان دی کاپوتو هستیم که رویکرد خود را با بهره از برخی رویکردهای قاره‌ای قرن بیستم نظیر هایدگر و لویناس و به طور خاص برخی اندیشمندان پست‌مدرن از جمله دریدا معرفی می‌کند.

۲. معرفی جان کاپوتو

جان دی کاپوتو مدرک دکتری فلسفه خود را از کالج برین ماور (Bryn Mawr) دریافت کرده و در موضوعاتی چون فلسفه‌ی قاره‌ای معاصر، پدیدارشناسی، واسازی، هرمنوتیک رادیکال، فلسفه دین و هستی‌شناسی مشغول فعالیت بوده است. از آثار او می‌توان به کتاب‌هایی چون *بعد از مرگ خدا* (۲۰۰۷)، *ژاک (دریدا) چه چیزی را واسازی کرد؟: خبرهای خوب پست‌مدرن برای کلیسا* (۲۰۰۷)، *چگونه کیرگارد بخوانیم؟* (۲۰۱۰)، *پافشاری خدا؟ الهیات احتمال* (۲۰۱۳) و ... اشاره کرد.

وی که فیلسوف و متکلم برجسته آمریکایی است سال‌ها به‌عنوان استاد فلسفه در دانشگاه ویلانوا (Villanova University) -جایی که تحصیلات عالی خود را نیز در آن گذرانده بود- و نیز در دانشگاه سیراکیوز به تدریس اشتغال داشت. آغاز مسیر فکری کاپوتو با پژوهش‌هایی در باب توماس آکویناس و مایستر اکهارت همراه بود؛ اما حضور طولانی‌مدت او در فضای دانشگاهی امکان آشنایی با طیف وسیعی از جریان‌های فلسفی به‌ویژه سنت فلسفه قاره‌ای و اندیشه‌های پست‌مدرن را برای او فراهم ساخت. در همین بستر بود که کاپوتو موفق شد آثار خود را در تلاقی میان الهیات مسیحی و فلسفه متأخر قاره‌ای سامان دهد و به یکی از چهره‌های اثرگذار در حوزه فلسفه دین پست‌مدرن بدل شود.

کاپوتو در دورانی به نوشتن پرداخت که فلسفه قاره‌ای از سوی برخی منتقدان به بازی‌های زبانی بی‌ثمر متهم می‌شد. با این حال، فعالیت‌های او بار دیگر این سنت را به‌عنوان برنامه‌ای پژوهشی جدی و قابل‌اعتنا مطرح کرد. نوشته‌های نخستین کاپوتو بیش از همه متأثر از هایدگر بود؛ با این وجود، دغدغه‌های اصلی او و به‌ویژه آشنایی با ژاک دریدا -که پاسخی متفاوت و کارآمدتر به مسائل او عرضه می‌کرد- وی را به مسیر تازه‌ای کشاند. علاقه و توجه ویژه کاپوتو به اندیشه‌های دریدا موجب شد تا او در برگزاری میزگردی که دریدا نیز در آن حضور داشت، نقشی محوری ایفا کند؛ حاصل این نشست علمی بعدها در یکی از آثار شاخص او با عنوان «*مختصری در باب واسازی: گفتگو با ژاک دریدا*» بازتاب یافت.

به‌طور کلی، مسیر فکری کاپوتو را می‌توان در چارچوب پاکسازی بی‌ایمانی متافیزیک از قلمرو تفکر و الهیات فهم کرد. به اعتقاد او، متافیزیک با تأسیس نظام‌های بسته و جزم‌اندیشانه، نه‌تنها نسبت انسان با خدا را به الحاد و بی‌معنایی سوق داده است، بلکه به

واقعیت زندگی نیز وفادار نیست. بر پایه این دیدگاه، پروژه اصلی کاپوتو با این پرسش بنیادین صورت‌بندی می‌شود: چه طرحی از دین می‌تواند بالاترین حد از شادمانی و تأیید زندگی را به ارمغان آورد؟ و آیا می‌توان به وحدتی دست یافت که در آن خدا و زندگی توأمان رخ دهند؟

۳. همگام با هایدگر در پرسش بنیادین از متافیزیک

کاپوتو در نخستین گام با تکیه بر آموزه‌های هایدگر به نقد هستی‌شناسی قرون وسطی می‌پردازد، البته این نقد منجر به نفی سنت الهیاتی نمی‌شود بلکه به کاپوتو اجازه می‌دهد تا آن را بازتفسیر کند و در مسیر تحولی تازه بیندازد. (Ullrich, 2020: 23) هایدگر بر این باور است که تفکر حاکم بر فلسفه اسکولاستیک موجب شده فلسفه به جای آنکه به وظیفه اصلی‌اش که همانا اندیشیدن در باب هستی است بپردازد در مقام یک دفاعیه از وجود خدا درآید و لذا الهیات نیز به سطح اصول آگزیوماتیک عقلی که دیگر مبتنی بر وحی نیست تقلیل پیدا کنند. این نگرش هایدگری که کاپوتو آن را عمیقاً پذیرفته، نشان می‌دهد که چگونه متافیزیک سنتی «تمایز میان هستی و موجودات» را پنهان کرده و در عوض ساختاری سلسله‌مراتبی ایجاد کرده که واقعیت زیسته را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد (Caputo, 1987: 121) که بنا به تفسیر هایدگر، الوهیت موجود در مکتب مدرسی، خدا را در مقام شخصیتی با صورت علی تجسم می‌کند؛ این الوهیت درگیر تأثیرگذاری بر هستی است و به عنوان موجودیت عالی، عمل وجود را تسهیل می‌کند. در واقع، این میراث هستی‌شناختی ناشی از قرون وسطی، همراه با مظاهر مدرن آن، «خدای متافیزیکی» (der Gott der Metaphysik) را تشکیل می‌دهد و این مفهوم اساس نقد کاپوتو از جنبه‌های متعدد گفتمان الهیاتی معاصر را برجسته می‌سازد.

به نظر کاپوتو متافیزیک یک سیستم کل‌نگرانه‌ای می‌سازد و واقعیت را در دانش مطلق می‌پوشاند. (Caputo, 1997: 45) این باور نگاهی است که کاپوتو از هایدگر به عاریت گرفته است. به تعبیر هایدگر، متافیزیک به واقعیت زیسته وفادار نمی‌ماند؛ زیرا متافیزیک به‌مثابه یک نظام انتزاعی همواره در جست‌وجوی بنیانی ثابت برای زندگی است و ثبات و وحدت ایستا را بر پویایی و تغییر ترجیح می‌دهد. (Heidegger, 1977: 154) چنین نظامی به ارتقاء دانش از سطح تجربی به سطحی مطلق می‌انجامد و برای خود نوعی دسترسی ممتاز به

واقعیت قائل می‌شود. کاپوتو این خود-ترفیعی متافیزیکی را به عنوان گرایش اصلی فلسفه در نظر می‌گیرد.

ادعای متافیزیک در خصوص برخورداری از دسترسی ممتاز به مبانی واقعیت، از نظر کاپوتو ادعایی بی‌پایه است، زیرا محدودیت‌های قطعی وضعیت انسانی را نادیده می‌گیرد. بی‌وفایی متافیزیک به زندگی در نهایت ریشه در انتزاعی بودن آن و گرایش به دستیابی به معرفت از طریق تأملات بی‌طرفانه دارد. کاپوتو به صراحت می‌نویسد: «اشتباه بزرگ متافیزیک این است که فکر می‌کند می‌توانیم با عقلانیت محض بی‌طرفانه فکر کنیم». (Caputo, 1987: 262) از این‌رو، او سنت متافیزیکی غرب را از آغاز تاکنون چیزی جز یک توهم فکری نمی‌داند.

افزون بر این، متافیزیک به مثابه سیستمی انتزاعی، وجود مجموعه‌ای ثابت از قوانین جهانی را مفروض می‌گیرد که درک واقعیت را از طریق ماتریس ذات و ضرورت سامان می‌دهند. از منظر کاپوتو، چنین ساختاری ناگزیر به ایجاد سلسله‌مراتبی سخت می‌انجامد که «واقعیت را برابر، مستقیم، حذف، به حاشیه می‌راند و خاموش می‌کند». (Caputo, 1999: 223) در نتیجه، وجوه خاص، فردی و نامعمول وجود که در تجربه زیسته ما حضور دارند، به سادگی کنار گذاشته می‌شوند. بدین ترتیب، الگوی انتزاعی متافیزیک با تأکید بر کلیت و عقلانیت بازتابی، جریانی ایستا و ثابت را جایگزین آشوب و حرکت هستی می‌کند. کاپوتو استدلال می‌کند که فلسفه، همچون متافیزیک، از آغاز در پی فهم‌پذیر ساختن واقعیت به بهای انکار حرکت و تفاوت بوده است. از همین‌رو، هر متافیزیکی اساساً «متافیزیک حضور» (metaphysics of presence) است که واقعیت را در قالب بودن محض و حاضر تعریف می‌کند و هر حرکتی را که بخواهد این تقابل دوگانه را به چالش بکشد، طرد می‌سازد. (Caputo, 1999)

در نهایت، متافیزیک با ادعای دستیابی به معرفت کامل نسبت به واقعیت، می‌کوشد بنیانی مطلق و پایدار برای زندگی فراهم آورد. اما به باور کاپوتو، این تلاش چیزی جز ساده‌سازی بیش از حد نیست که با تقلیل تنوع و آشوب حیات انسانی به وحدت، دشواری واقعی آن را می‌پوشاند. از این‌رو، او تأکید می‌کند که هدف اصلی باید و نشان دادن این امر باشد که آن‌ها نه ابدی و بدیهی، بلکه برساخته‌های انسانی‌اند که همواره تحت تأثیر انتخاب و بی‌ثباتی شکل گرفته‌اند.

از منظر کاپوتو، دین نیز به اندازه متافیزیک در معرض وسوسه بی‌وفایی متافیزیکی به زندگی قرار دارد. الگوی متافیزیکی برای ایمان راستین نامناسب و خطرناک است، چراکه ایمان را تضعیف می‌کند. دین متافیزیکی به‌جای تجربه زیسته، بر مجموعه‌ای از گزاره‌های انتزاعی استوار می‌شود که کلیت و یکدستی را بر تنوع و آشفتگی زندگی واقعی ترجیح می‌دهند. در این چارچوب، شناخت خدا یا امر قدسی به سطح مطلق ارتقا داده می‌شود. چنین نگاهی با قرار دادن خدا در قالبی هستی‌شناختی، او را به «موجود برتر» و «علت نخستین» فرو می‌کاهد، بی‌آنکه توجه داشته باشد این دستگاه‌های مفهومی چیزی جز ساخته‌های انسانی محدود نیستند. (Caputo, 2002: 340) خطر این دین آن است که تجربه دینی اصیل را با پذیرش گزاره‌های نظری جایگزین می‌کند و بدین ترتیب، ایمان واقعی با تبعیت از نظامی ذهنی و انتزاعی خلط می‌شود. تمرکز دین متافیزیکی بر گزاره‌های انتزاعی منجر به آن می‌شود که خدا از منظر کلیت و نظام‌مندی صُلب مورد بحث قرار گیرد و گزاره‌هایی که در حقیقت مشروط به شرایط انسانی‌اند، مطلق‌سازی شوند. به این ترتیب، نظام‌های دینی به تدریج مدعی جایگاهی می‌شوند که فراتر از توان و افق امکان‌های انسانی است. (Caputo, 1997: 113)

بدین ترتیب هایدگر کاپوتو را در بازنگری نسبت به متافیزیک و الهیات مسیحی که بر چارچوب فلسفه مدرسی شکل گرفته راهنمایی می‌کند، اما از اواخر دهه‌ی ۱۹۸۰، کاپوتو به تدریج نسبت به اندیشه‌های هایدگر دچار سرخوردگی شد. نشانه‌های این سرخوردگی را در شکل‌گیری ایده «هرمنوتیک رادیکال» (Radical Hermeneutics) به‌وضوح می‌توان دید. هرمنوتیک رادیکال چشم‌انتظار نقدی است که ژاک دریدا متوجه هایدگر متأخر ساخته بود. هایدگر می‌خواست با نقد سنت متافیزیکی غرب که آن را اسیر «حضور» و غفلت از تفاوت هستی و موجود می‌دانست، به سوی تفکر تازه حرکت کند، اما دریدا بر این باور بود که هایدگر در چارچوب همان «متافیزیک حضور» باقی ماند. (Derrida, 1982: 89) برای مثال هایدگر در برابر لوگوس افلاطونی، زبان را «خانه وجود» نامید، اما به نظر دریدا این نگرش هنوز نوعی امتیاز دادن به «حضور» است، در حالی که زبان همواره در بازی تفاوت‌ها و تأخیر معنا عمل می‌کند، نه به عنوان جایی که حضور ناب هستی آشکار می‌شود.

۴. از واسازی دریدایی تا طرح هرمنوتیک رادیکال

کاپوتو در نقد خود بر متافیزیک، به شدت در جستجوی جایگزینی است که از یک‌سو متضمن نوعی شیوه‌ی تفکر «فروتانه» باشد - شیوه‌ای که از ادعاهای افراطی در باب معرفت نسبت به واقعیت و خدا اجتناب ورزد - و از سوی دیگر وفاداری خود را به واقعیت زندگی حفظ کند و از هر کوششی برای جایگزین کردن زیست واقعی و ایمان وجودی با دانش موهوم در مورد هستی، پرهیز نماید. در این راستا، او به سراغ مفهوم «دین بدون دین» (religion without religio) ژاک دریدا می‌رود. (Derrida, 1996: 49) این مفهوم، به سبب نزدیکی به ساختار ایمان به مثابه‌ی «شور جهل» و نیز به دلیل طرد ادعاهای مربوط به معرفت قطعی از راز هستی، بستری تازه برای ایمانی مثبت و ایجابی فراهم می‌کند. در این چشم‌انداز، فرد می‌تواند مذهبی باشد، بی‌آنکه خود را به اصول و آموزه‌های یک دین نهادی خاص محدود سازد؛ مذهبی بودن در این معنا، همانا اشتیاق به ناممکن‌هاست.

کاپوتو در آثار متعدد خود نشان داده است که نقدهای متفکران بر فلسفه دریدا - به ویژه بر واسازی و دین - مبتنی بر سوء برداشت است. از نظر او، واسازی ذاتاً خصیصه‌ای دینی دارد، زیرا پیوسته با ساختارهایی همچون انتظار، آینده، غیریت، ناممکن، مهمان‌نوازی، عدالت، هدیه، رمز و راز و سپاسگزاری سروکار دارد. هدف واسازی نه انهدام حقیقت در ورطه‌ی نسبی‌گرایی نیهیلیستی، بلکه یادآوری این نکته است که واقعیت جریانی بی‌پایان و توقف‌ناپذیر است؛ سنت‌ها محصول تاریخ‌اند؛ تصمیم‌های اخلاقی باید در غیاب معیارهای مطلق اتخاذ شوند؛ قطعیت‌های معرفت‌شناختی جای خود را به عدم قطعیت بسپارند؛ و هیچ جایی برای یک‌دستی و شفافیت مطلق باقی نمانده است. (Caputo, 1993: 110) به همین دلیل، واسازی - همچون دین - بر اولویت ایمان بر دانش تأکید می‌گذارد: «معنا و انگیزه، محرک و میل واسازی شناختی نیستند، بلکه اجرایی‌اند؛ واسازی نه موضوعی معرفتی یا بینشی، بلکه امری ایمانی است». (Caputo, 1997: 166)

با این حال، ایمان واسازانه نزد دریدا را نباید با باورهای نهادی یکسان دانست. او تصریح می‌کند که نسبت ثابتی با پیامبران و کتاب مقدس ندارد و علاقه‌مند به دین به‌عنوان نهاد نیست، بلکه به آنچه در دین روی می‌دهد توجه دارد. هر دینی تنش‌های درونی، ناهمگونی‌ها و متونی دارد که نمی‌توان آن‌ها را در قالب نهادی یا نظامی یکدست تقلیل داد. دریدا بر ضرورت حفظ امکان قرائت‌های بی‌پایان و بازتفسیر مداوم متون دینی تأکید می‌کند. کاپوتو نیز در ادامه، با نگاهی انتقادی به تاریخ خشونت‌بار ادیان، پرسشی گزنده

مطرح می‌سازد: «چه چیزی وحشیانه‌تر از حکومت دینی بود؟ چه چیزی مردسالارانه‌تر و سلسله‌مراتبی‌تر بود؟ چه چیزی اقتدارگراتر، اندیشه‌ستیزتر، زن‌ستیزتر، استعمارگراتر، نظامی‌گراتر، تروریست‌تر بود؟». (Caputo, 2002: 33) از دید کاپوتو، «پادشاهی خدا» آنجاست که «جنگ و تجاوز با پیشنهاد صلح روبه‌رو می‌شود»؛ پادشاهی، نه در ابدیت بلکه در زمان، به‌مثابه‌ی شیوه‌ای از زیست رخ می‌دهد: زیستی بی‌چرا، همانند زندگی نیلوفرهای صحرا؛ تصویری از «قدرت ضعیف» که در تقابل با هرگونه تسلط بر زمان و محاسبه‌ی آینده قرار دارد. این رویارویی میان دو شیوه‌ی نسبت با آینده -یکی جنگ‌افروز و سلطه‌طلب، و دیگری صلح‌جو و رها از محاسبه- جایگاهی بنیادین در ایمان و اسازانه‌ی کاپوتو دارد.

بر این مبنا، و اسازی نعمتی برای دین است، زیرا به رستگاری مثبت آن یاری می‌رساند: دین را از غرایز خطرناک و ویرانگرش تهی می‌سازد، آن را به خودآگاهی سوق می‌دهد و مانع می‌شود که ایمان با معرفت درآمیزد و به مطلق‌گرایی هگلی خطرناک بدل گردد. «دین بدون دین» همان دین بی‌خشونت است؛ دینی که «فراخوان آخرالزمانی به ناممکن را تکرار می‌کند، بی‌آنکه دعوت به آخرالزمانی کند که دشمنانش را به آتش می‌کشد» (Caputo, 1997: 21) و «اشتیاق به وعده‌ی مسیحایی و انتظار مسیحایی را بازمی‌سازد، اما نه در قالب مسیح‌گرایی‌های انضمامی ادیان نهادی که جنگ و خون‌ریزی را استمرار می‌بخشند». (Caputo, 1997: 21) به باور کاپوتو، دریدا یاری‌گر ماست تا از «مسیح‌گرایی‌های خونین» فاصله بگیریم و به سوی وعده «مسیحایی» گشوده بر همه حرکت کنیم.

چنین دین پسامتافیزیکی به معنای حقیقی کلمه به خدا وفادار می‌ماند، چراکه ادعاهای شناخت خدا را مردود می‌شمارد و اهمیت آن را برای ایمان انکار می‌کند. این دین، مجالی برای عشق سوزان به خدا می‌گشاید که در عمل عشق به دیگری تجسم می‌یابد. «دین بدون دین» به‌مثابه‌ی شکل فروتنانه‌تر ایمان، همزمان با مرگ خدای متافیزیکی و الهیات هستی‌محور آغاز می‌شود. حقیقت آن در ایمان عاری از متافیزیک نهفته است؛ ایمانی که به فرد اجازه می‌دهد چه با الهیات و دین، چه بدون آن‌ها، و چه با یا بدون ادعاهای خاص معرفتی، ژرف‌ترین معنای مذهبی بودن را تجربه کند.

کاپوتو با تکیه بر افق نظری و اسازی دریدایی، چارچوبی تفسیری را صورت‌بندی می‌کند که آن را «هرمنوتیک رادیکال» می‌نامد؛ رویکردی که مدعی ارائه‌ی شیوه‌ای بدیل برای اندیشیدن درباره‌ی واقعیت و جایگاه انسان در آن است. در این چارچوب، فهم انسان نه از خلال بنیان‌های ثابت و کلی، بلکه از مسیر بازاندیشی مداوم در وضعیت وجودی او

دنبال می‌شود. هدف هرمنوتیک رادیکال، بازخوانی شرایط هستی انسانی به گونه‌ای است که امکان صورت‌بندی افق‌هایی فراهم شود که انسان را نه به‌عنوان موجودی خودبسند و مقتدر، بلکه به‌مثابه موجودی محدود، شکننده و در معرض تفسیرهای متکثر در نظر می‌گیرد. از این منظر، هرگونه تثبیت معنا تنها در بستر پذیرش ضعف، ناتمامی و عدم قطعیت وجود انسانی معنا پیدا می‌کند.

در تلقی کاپوتو، هرمنوتیک رادیکال زمینه‌ی نوعی فهم جزءنگر از هستی انسانی را فراهم می‌سازد؛ فهمی که از کلیت‌های فراگیر و نظام‌های تمامیت‌خواه فاصله می‌گیرد. این رویکرد به نوعی متافیزیک حداقلی یا جزء‌گرا منتهی می‌شود که بر منطقی استوار است که کاپوتو آن را، با الهام از دریدا، منطقی «فراتر رفتن بدون غلبه» می‌داند. بر این اساس، هرمنوتیک رادیکال می‌کوشد به‌جای طرد کامل متافیزیک، شیوه‌ای از اندیشیدن را پیشنهاد کند که در آن، متافیزیک از ادعاهای بنیادین و کلی خود تهی شده و به سطحی سیال، ناتمام و گشوده فروکاسته می‌شود.

در این افق، متافیزیک جزء‌گرا نه به دنبال تثبیت ساختارهای تغییرناپذیر، بلکه معطوف به نشان‌دادن ناپایداری و گشودگی واقعیت است. چنین رویکردی، واقعیت را نه آن‌گونه که مدعی تمامیت و شفافیت است، بلکه در حد امکان‌ها، رخدادها و فرآیندهای در حال شدن می‌فهمد. از این رو، مفاهیمی چون جریان، پویایی، حرکت، بازی آزاد معنا، بی‌ثباتی و رخداد، جایگزین مقولات صلب و ذات‌گرایانه‌ی متافیزیک سنتی می‌شوند و زبان مناسب‌تری برای توصیف واقعیت فراهم می‌آورند؛ زبانی که با وضعیت تاریخی و شکننده‌ی هستی انسانی سازگارتر است.

هرمنوتیک رادیکال در پی آن است که به زیست انسانی نوعی تعهد و معنا ببخشد و هم‌زمان نسبت به وضعیت‌هایی که انسان ناگزیر در آن‌ها قرار دارد، موضعی صادقانه اتخاذ کند. در این چارچوب، تفسیر نه ابزاری برای ایجاد آرامش یا قطعیت، بلکه فرآیندی است که فرد را از موقعیت‌های امن فکری خارج می‌سازد و او را در معرض تنش‌ها و دشواری‌های فهم واقعیت قرار می‌دهد. از این منظر، واقعیت نه امری شفاف و در دسترس، بلکه پدیده‌ای گریزنده است که همواره در معرض لغزش معنا قرار دارد و از اطلاق هر نام نهایی یا تعریف تثبیت‌شده سر باز می‌زند.

بر اساس این رویکرد، هرمنوتیک رادیکال پیش از آن‌که به داوری‌های واقع‌گرایانه درباره محدودیت‌ها و کمبودهای وجودی انسان بپردازد، نوعی آموزش وجودی ارائه

می‌دهد که ناظر به پیامدهای عملی اندیشه‌هاست. این رویکرد نه بر حدس‌های کلی و پیش‌فرض‌های انتزاعی، بلکه بر درک تأثیر جریان‌ها و فرآیندهایی تأکید دارد که افق‌های مسلط متافیزیکی را دگرگون می‌سازند. در چنین بستری، باور به زندگی نه از مسیر معرفت قطعی، بلکه از رهگذر پذیرش نادانی، فقدان بنیان‌های استوار و آگاهی از خلأهای ساختاری شکل می‌گیرد؛ خلأهایی که خود به پیدایش گرایش‌های فکری تازه و بازاندیشی در نسبت کنش، عاملان و مسئولیت‌ها می‌انجامند.

از سوی دیگر، توجه هرمنوتیک رادیکال به تفاوت‌ها، الگویی متمایز از متافیزیک کلاسیک ارائه می‌کند؛ الگویی که نه بر تثبیت کلیت‌های انتزاعی، بلکه بر امکان مواجهه واقع‌بینانه با مسائل زیسته تأکید دارد. زیست روزمره، آکنده از اضطراب‌هایی است که از فقدان پاسخ‌های قاطع و راه‌حل‌های نهایی ناشی می‌شود و این اضطراب‌ها را نمی‌توان با پناه‌بردن به چارچوب‌های متافیزیکی پنهان یا مهار کرد. انسان ناگزیر به تصمیم‌گیری است، اما این تصمیم‌ها همواره در شرایطی اتخاذ می‌شوند که امکان انتخاب مطمئن و بی‌خطا وجود ندارد.

در این معنا، «ناتوانی در تصمیم‌گیری» نه یک نقص فردی، بلکه وضعیتی ساختاری است که از رفتار بودن انسان در جریان‌های پیچیده و پیش‌بینی‌ناپذیر زندگی حکایت دارد. تصمیم‌های واقعی دقیقاً در همین بستر عدم قطعیت شکل می‌گیرند؛ جایی که پاسخ‌های از پیش تعیین‌شده در دسترس نیستند و هر انتخاب با خطر خطا همراه است. از این رو، زندگی و کنش انسانی در مواجهه با جریان مداوم امور و تعلیق تصمیم‌پذیری، ما را بار دیگر به یکی از مفاهیم کانونی هرمنوتیک رادیکال، یعنی «تکرار»، بازمی‌گرداند. تکرار در اینجا به معنای بازاندیشی مستمر نسبت به خود و وضعیت موجود است؛ حرکتی از سطح اندیشه به ساحت هستی که در آن، فرد پیوسته خویشتن را در پرتو شرایط عینی خود بازمی‌سنجد، بی‌آن‌که بتواند به پشتوانه‌ای متافیزیکی یا وظیفه‌ای از پیش تعیین‌شده تکیه کند. (Caputo, 1987: 50-180)

۵. الهیات رخداد به عنوان امکانی برای اتحاد خدا و زندگی

جان کاپوتو در صدد است از خشونت الهیاتی-متافیزیکی و جزم‌گرایی ستیزه‌جویانه اجتناب کند. برای این منظور، او «الهیات رخداد» (event theology) را پیشنهاد می‌کند؛ الهیاتی که در قالب هرمنوتیک ویژه‌ای فهم می‌شود و در آن، «رخداد» کارکردی شبه‌متعالی ایفا می‌کند:

چیزی که هیچ‌گاه به تمامی شناخته نمی‌شود، اما می‌تواند در سنت‌های دینی متجسد گردد و از طریق آن‌ها تجربه شود. به تعبیر کوتاه، رخداد همان «آنچه در دل آنچه رخ می‌دهد، اتفاق می‌افتد» است. ژیل دلوز این ایده را چنین بیان می‌کند: «رخداد آن چیزی نیست که رخ می‌دهد (یک واقعه)، بلکه آن چیزی است که در دل رخداد جاری است؛ امری ناب و بیان‌شده، که ما را نشان‌گذاری می‌کند و در انتظار ماست». (Deleuze, 2011: 196)

کاپوتو، متأثر از دلوز، رخداد را حوزه‌ای پیشاشخصی و بی‌نام می‌داند؛ عرصه‌ای از امکانات و نیروهای خلاق که آزادانه در مرز میان کلمات و چیزها، میان جوهر و وجود، حرکت می‌کند. در این معنا، رخداد یک «شبه‌آرخه»، یک آغاز بی‌آغاز و زمینه‌ای بی‌پایه است که همواره آفرینش را به سرچشمه‌های خلاق خود فرامی‌خواند. اما در سوی دیگر، کاپوتو با الهام از دریدا، بر وجه وعده‌آمیز رخداد تأکید دارد: رخداد همواره آینده‌گراست، ما را به فراتر رفتن از خود و گشودگی نسبت به آنچه هنوز نیامده است، فرا می‌خواند. از این روست که دریدا از «دموکراسی آینده» سخن می‌گوید؛ دموکراسی‌ای که چیزی اساساً تازه است، گسست از گذشته و نشانه‌ای از «مسیحایی بدون مسیحایی». (Derrida, 2006: 97)

بدین ترتیب، رخداد معنایی دینی می‌یابد: همچون وعده‌ای برای پیمان، پیوسته ما را به آینده دعوت می‌کند، اما هرگز به تحقق نهایی یا تجسم هستی‌شناختی نمی‌رسد. رخداد نام‌خاص یا تعلق ثابت ندارد؛ در قالب هنر، سیاست، دین یا دانش پدیدار می‌شود، اما به هیچ‌یک فروکاسته نمی‌گردد. ما ناگزیر با «نام‌ها» به آن‌ها اشاره می‌کنیم، اما نام‌ها فقط سرپناهی موقت و نسبی ناقص با رخدادند. به تعبیر کاپوتو: «نام‌ها رخدادها را در بر می‌گیرند و نوعی وحدت اسمی موقت ایجاد می‌کنند، اما رخدادها بی‌قرارند؛ وعده‌ی آینده و خاطره‌ی گذشته اجازه‌ی آرامش به آن‌ها نمی‌دهد». (Caputo, 2002: 2) بنابراین، رخداد همیشه فراتر از نام است و هیچ نامی هرگز توانایی احاطه‌ی کامل بر آن ندارد.

کاپوتو بر قابلیت ترجمه بی‌پایان نام‌ها تأکید دارد: هر رخداد می‌تواند در قالب نام‌های گوناگون تفسیر و بازتفسیر شود، بی‌آنکه هیچ‌یک بتواند به تمامی غنای آن را بازنمایی کند. نام‌ها «قوی»‌اند، زیرا پشتوانه‌ی فرهنگی، نهادی یا دینی دارند، اما خود رخداد فقط دارای «قدرت ضعیف» است؛ قدرتی که در جذابیت بی‌قید و شرطش نهفته است و به همین دلیل نمی‌توان نادیده‌اش گرفت، هرچند ما را به هیچ پاسخ معینی وادار نمی‌کند. همین ماهیت افراطی و فراتر رو رخداد است که می‌تواند به فروپاشی و بی‌ثباتی بینجامد و در عین حال افقی تازه برای آینده بگشاید. (Caputo, 2002: 5)

از نگاه کاپوتو، هر وعده رخداد همزمان تهدیدی بالقوه است: رخداد هیچ تضمینی برای تحقق ندارد، زیرا «نهاد» نیست بلکه «دعوت» است؛ «چالشی است که باید پاسخ داده شود، دعایی است که باید اجابت گردد، امیدی است که باید برآورده شود». (2: Caputo, 2002) در این معنا، رخداد خود به تنهایی قادر به انجام هیچ کاری نیست؛ بلکه «مطلقاً شکننده» است، وابسته به تاریخ، زمان و نیروهایی که می‌کوشند آن را مهار یا منحرف کنند. مسئولیت انسان، از نظر کاپوتو، پاسخ به ندای رخداد و فراهم ساختن شرایط رهایی آن از طریق واسازی و «الهیات رخداد» است.

حقیقت رخداد همواره در پیش است، هرگز به تمامی حاضر نمی‌شود و از آینده به سراغ ما می‌آید. با این حال، رخداد همواره با گذشته نیز گره خورده است: با «خاطرات خطرناک» بی‌عدالتی‌ها و رنج‌هایی که تاریخ بشر ثبت کرده است. بنابراین، رخداد از یک سو پیوندی ناگسستنی با زمان دارد و از سوی دیگر از زمان‌مندی متعارف فراتر می‌رود. کاپوتو تأکید می‌کند که پویایی رخداد را نمی‌توان با زمان‌سنجی خطی سنجید؛ بلکه آن لحظه‌ی دگرگونی است که ما را از اسارت حال آزاد می‌کند و آینده‌ای نو را می‌گشاید، امکانی برای تولدی تازه و ابداعی دیگر از خود، حتی اگر به بهای بیدار شدن «خاطرات خطرناک» باشد. (6: Caputo, 2002)

الهیات رخداد یا همان دین پسامتافیزیکی، صورتی راستین و وفادار از ایمان به خدا را باز می‌نماید. در این الگو، ایمان دینی اصیل چنان استحکام دارد که نه تنها شناخت کامل خدا را انکار می‌کند، بلکه اهمیت چنین شناختی را برای ایمان دینی نفی می‌سازد. بدین ترتیب، مسیر برای عشقی رادیکال و پرشور به سوی خدا گشوده می‌شود؛ خدایی که در نهایت در عشق به دیگری تجسم می‌یابد. *گناه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
این شکل از دین، به مثابه نسخه‌ای پالوده‌تر از ایمان دینی، با مرگ خدای متافیزیکی آغاز می‌گردد؛ خدایی که در سنت‌های انتولوژیک، الهیاتی و منطقی به‌عنوان موجودی شایسته شناختی تمام و مطلق تلقی می‌شد. در برابر این رویکردهای سنتی، دین پسامتافیزیکی دربرگیرنده ایمانی است که از بی‌وفایی متافیزیکی نسبت به زندگی، نسبت به دیگری و حتی نسبت به خود ایمان برکنار است.

چنین دینی، همان «دین بدون دین» است؛ دینی که امکان تجربه‌ای کاملاً دینی را فراهم می‌کند، خواه همراه با الهیات باشد یا بی‌آن، خواه با ادعاهای معرفتی نسبت به شناخت خدا همراه باشد یا بدون چنین ادعاهایی. در نتیجه، «دین بدون دین» نزد کاپوتو صورتی از ایمان

زنده و ماندگار است که فراتر از هر گونه نظام متافیزیکی یا الهیاتی می‌ایستد و در عین حال عمق دینی خود را حفظ می‌کند.

از منظر کاپوتو، ایمان دینی حقیقی در بنیان خود نه بر معرفت و شناخت مفهومی، بلکه بر احساسات استوار است؛ احساسی بی‌واسطه که به هیچ چارچوب عقلانی یا ساختاری فروکاسته نمی‌شود. این تجربه دینی نوعی «احساس وجودی» است که بر ناتوانی ما از تثبیت آگزیستانس در قالب‌های معین دلالت دارد. چنین احساسی در حقیقت، تصدیق موجودی به کلی دیگر است که افق‌های سابق را در هم می‌شکند و امکان افق‌های نوینی برای ایمان می‌گشاید؛ افق‌هایی که چشم‌انتظار ظهور رخداد‌های غیرمنتظره و تحقق امور ناممکن‌اند.

کاپوتو تا آنجا پیش می‌رود که «امر دینی» را اساس تجربه‌ی انسانی معرفی می‌کند؛ به گونه‌ای که تجربه بماهو تجربه واجد خصلتی دینی است. او مرز دینی تجربه را «زیستن در آستانه‌ی ممکن و ناممکن» توصیف می‌کند، جایی که هستی انسان رنگی دینی به خود می‌گیرد. بدین ترتیب، تکرار اصیل در معنای کاپوتویی آن، تنها زمانی رخ می‌دهد که تجربه تکرار برای فردی که آن را از سر می‌گذراند، کاملاً یگانه و اصیل باشد. (Caputo, 2002: 10)

در این چارچوب، کاپوتو با الهام از دریدا، عشق به خدا را همان تجربه‌ای می‌داند که در قلمرو ناممکن تحقق می‌یابد. «خدا» نام امری است که نه دیده می‌شود و نه شناخته، اما همواره معشوق مطلق و مقصد اشتیاق بی‌پایان ماست. به بیان دیگر، خدا همان «امر ناممکن» است که دل در گرو آن داریم. از این منظر، احساس زندگی عیناً همان عشق به خداست؛ عشقی که جز با همسویی بنیادین با «دیگری» و گرایش مستقیم به سوی او متحقق نمی‌شود.

بدین سان، در دین پسامتافیزیکی کاپوتو، خداوند همواره از جانب دیگری می‌آید و خود، امری ناهمگون است؛ ناهمگونی‌ای که اطمینان‌های متافیزیکی را در هم می‌شکند. کاپوتو با پیروی از لویاس و دریدا، نسبت وثیقی میان دین و تعهد قائل می‌شود. از نظر او، دین همانند تعهد، نوعی رابطه‌ی بی‌واسطه و بی‌قید و شرط با دیگری است؛ رابطه‌ای که نه بر جهان‌شمولی مفهومی، بلکه بر یکتایی و فردیت استوار است. دین در این معنا، تعهدی مطلق است، بی‌آنکه در چهارچوب عقلانیت متافیزیکی و قواعد حاکمیتی جای گیرد.

در این افق، خدا صرفاً نامی برای «دیگری مطلق» است؛ به تعبیر دریدا، کافی است خدا را همان «به‌کلی دیگر» بدانیم. ارزش گفتمان دینی نیز در همین نام‌گذاری نهفته است،

واکاوی الهیات پسامتافیزیکی جان کاپوتو؛ ... (علی فتوتیان و محمدجواد خضرائی) ۷۳

چراکه دین اغراق‌آمیزترین زبان برای سخن گفتن از مسئولیت و تعهد بی‌قید و شرط به دیگری است. به همین دلیل، نزد کاپوتو، دین را می‌توان نحوی از گفتار شاعرانه درباره نهایت پاسخگویی، مسئولیت و حساسیت نسبت به دیگری دانست؛ دیگری‌ای که تجسم غیریت مطلق و فراخوانی بی‌وقفه است.

یکی از نکات محوری در اندیشه‌ی جان کاپوتو، بازاندیشی نسبت میان ایمان، عدم‌قطعیت و کنش است. او به‌طور مکرر بر این نکته تأکید می‌کند که عدم‌قطعیت نه یک دعوت به شکاکیت منفعلانه و تردید بی‌حاصل، بلکه شرطی ضروری برای امکان ایمان است. ناشناختنی‌بودن پسامتافیزیکی، واقعیت را در وضعیتی دائمی از گشودگی و بی‌ثباتی قرار می‌دهد؛ وضعیتی که آن را از چارچوب‌های بسته و قطعی متافیزیکی جدا می‌سازد. از این منظر، ایمان دینی تفاوتی بنیادین با معرفت متافیزیکی دارد: ایمان تصمیمی است که در مواجهه با عدم‌قطعیت گرفته می‌شود و از این رو همواره با کردار و عمل گره خورده است. (Caputo, 2002: 12)

بدین سان، اجتناب‌ناپذیری عدم‌قطعیت در نسبت میان خدا و عشق، نه ضعف ایمان بلکه بنیانی برای عینیت‌یافتن کنش عاشقانه است. کاپوتو بر این باور است که مسئله‌ی اصلی یافتن راهی میان خدا و عشق یا عبور از یکی به دیگری نیست، بلکه تحقق ایمان در بستر کردار و عمل است. در اینجا، واژه‌ی «خدا» بیش از آنکه بر چیستی یا ذات الهی دلالت داشته باشد، به «چگونگی» اشاره دارد؛ به شیوه‌ای از زیستن، کنش و پاسخ‌دادن. نام خدا در این معنا نه صرفاً بر یک هستی متعالی، بلکه بر فراخوانی به عمل، بر یک وظیفه و دعوت اخلاقی دلالت می‌کند.

از همین رو، کاپوتو ایمان دینی حقیقی را مستقل از صورت‌بندی‌های الهیاتی یا نهادهای دینی می‌داند. آنچه ایمان را «دینی» می‌سازد، نه ادعاهای معرفتی درباره خدا، بلکه جهت‌گیری عاشقانه و کنشگرانه‌ی آن است. ایمان می‌تواند با یا بدون الهیات، با یا بدون دیانت سازمان‌یافته، به‌طور اصیل دینی باشد، مشروط بر آنکه در افق عشق‌ورزی و پاسخ به دیگری محقق شود.

به‌طور کلی، پروژه‌ی «دین بدون دین» کاپوتو بر دو نتیجه‌ی اساسی تکیه دارد: نخست، انکار شناخت متافیزیکی از خدا یا مطلق، چراکه چنین شناختی به‌جای آشکارکردن حقیقت، حجابی بر آن می‌افکند. دوم، نفی اهمیت شناخت متافیزیکی برای حیات دینی. آنچه در اینجا اهمیت بنیادین دارد، نه معرفت، بلکه احساس و تجربه‌ی ایمان است. از نظر کاپوتو،

ایمان و عشق اصیل هرگاه در دام متافیزیک بیفتند، فرو می‌پاشند و به خویشتن خویش خیانت می‌کنند. در نتیجه، ایمان راستین تنها در بستر عدم قطعیت، ناشناختگی و کنش عاشقانه است که امکان‌پذیر می‌شود.

۶. ارزیابی انتقادی؛ آیا طرح کاپوتو همچنان متافیزیکی نیست؟

در اندیشه کاپوتو، وضعیت انسان در نهایت به مواجهه‌ای انتخابی می‌انجامد که نه میان ایمان و بی‌ایمانی ساده، بلکه میان دو شیوه بنیادین از نسبت‌گیری با معنا قرار دارد. از یک سو، نوعی رویکرد مبتنی بر نفی باورهای متافیزیکی شکل می‌گیرد که فاقد تعهد وجودی عمیق به زندگی است و به همان اندازه که به ایمان مخدوش می‌انجامد، نسبت انسان را با دیگری و با امر الهی نیز دچار اختلال می‌کند. از سوی دیگر، کاپوتو هم‌زمان از امکان صورت‌هایی سخن می‌گوید که در آن‌ها متافیزیک، اخلاق و دین، بدون اتکا به بنیان‌های سنتی خود بازفهمی می‌شوند. این جابه‌جایی مفهومی از متافیزیک کلاسیک به گونه‌ای دیگر از اندیشیدن، در واقع بیانگر برنامه‌ای نظری است که کاپوتو از طریق آن می‌کوشد مواضع رایج در حوزه‌های متافیزیک، اخلاق و الهیات را به تعلیق درآورد یا از نو صورت‌بندی کند. در حوزه متافیزیک، او هرگونه ادعای دست‌یابی به شناختی عمیق و بنیادین از واقعیت را مردود می‌شمارد و نقش چنین شناختی را در هدایت زندگی انسانی فاقد اعتبار می‌داند. در حوزه اخلاق نیز، کاپوتو اخلاقی را که بر الگوها، اصول یا بنیان‌های متافیزیکی استوار باشد، مورد نقد قرار می‌دهد و این فرض را که زندگی اخلاقی اصیل نیازمند نوعی معرفت نظری پیشینی است، به چالش می‌کشد. به زعم او، اخلاق نه از دل شناخت مفهومی، بلکه در سطح کنش، پاسخ‌گویی و موقعیت‌های انضمامی شکل می‌گیرد. به همین قیاس، در قلمرو دین، کاپوتو هرگونه تلقی از ایمان دینی که مبتنی بر شناخت متافیزیکی از مطلق یا ذات الهی باشد را کنار می‌نهد. در این چارچوب، ایمان نه به‌عنوان نتیجه معرفت نظری نسبت به خدا، بلکه به‌مثابه نوعی گشودگی عملی و وجودی فهم می‌شود. بدین ترتیب، در مجموع می‌توان گفت که کاپوتو با نفی نقش بنیادین معرفت متافیزیکی در هر سه ساحت متافیزیک، اخلاق و دین، کوششی نظام‌مند برای بازتعریف این حوزه‌ها در افقی غیرتثبیتی و غیرذات‌گرایانه ارائه می‌دهد. (موحد و فتوتیان، ۱۳۹۵: ۶۲-۵۹)

یکی از مهمترین اشکالات وارد بر اندیشه کاپوتو ابهام در نسبت میان دین و اخلاق است، وقتی از «خدا» یا «دین» حرف می‌زنیم، در واقع فقط به شکلی اغراق‌آمیز داریم درباره

مسئولیت ما در برابر «دیگری» (یعنی دیگر انسان‌ها) صحبت می‌کنیم. در این نگاه، خدا فقط یک اسم یا نشانه برای «دیگری» است. پس دین و خدا معنای لزوماً حیث تعالی گونه‌ای (Tramcendent) ندارند؛ بلکه فقط زبان پرشور و شاعرانه‌ای برای بیان حساسیت اخلاقی ما هستند. بنابراین با از میان رفتن تجربه انسانی و آن حیث شاعرانه، وجود خدا نیز ناپدید می‌شود، به عبارت دیگر در طرح کاپوتو خدا یا همان الهیات، فقط در سطح تجربه انسانی باقی می‌ماند، در نهایت هم از بین می‌رود و ما ناچار می‌شویم به چیزی فراتر فکر کنیم. همین پدیدارهای سطحی ما را به سمت «چیزی ورای سطح» هدایت می‌کنند. اما نشانه‌ای از وجود خدا در ورای چنین تجربه‌ای در اندیشه کاپوتو وجود ندارد و از این حیث الهیات مدنظر کاپوتو نیز قوتش، به قوام انسان و شور انسانی است و اسیر وجه دیگری از رویکرد مافیزیکی که خود کاپوتو منتقد آن بود، می‌شود. به عبارت دیگر کاپوتو، دین را به سطح تجربه‌های انسانی پایین می‌آورد و خدا را فقط یک نماد یا استعاره اغراق‌آمیز برای انسان و مسئولیت‌های اخلاقی او می‌داند. به این ترتیب، زبان دینی باقی می‌ماند، اما معنای الهی و متافیزیکی‌اش از بین می‌رود. در نتیجه، الهیات کاپوتو در بهترین حالت تنها درباره انسان و مسئولیت اخلاقی او در باب دیگری سخن می‌گوید.

در واقع و نهایت سخن آن‌که با وجود تلاش‌های مکرر کاپوتو برای گسستن از سنت متافیزیکی و گذار به سوی الهیاتی «بی‌متافیزیک»، به نظر می‌رسد طرح او از این نسبت به‌طور کامل رهایی نمی‌یابد. پرسش اصلی این است که آیا امکان دارد الهیاتی به‌کلی غیرمتافیزیکی اندیشیده شود؟ در پاسخ به این پرسش، باید توجه داشت که هرچند کاپوتو با الهام از هایدگر و دریدا می‌کوشد مفاهیم متافیزیکی چون ذات، حضور و مطلق را تعلیق کند، اما در عمل، ساختار تفکر او از افق انسان و زبان فراتر نمی‌رود و بدین ترتیب، نوعی متافیزیک پنهان در درون نظریه‌اش بازتولید می‌شود.

در دستگاه فکری کاپوتو، «خدا» دیگر موجودی متعالی و قائم‌به‌ذات نیست، بلکه صرفاً دلالتی نشانه‌شناختی و شاعرانه بر نوعی گشودگی اخلاقی به سوی دیگری دارد. به تعبیر دیگر، خدا در تفکر او از سطح واقعیت متعالی به سطح تجربه انسانی و زبانی تنزل یافته و به استعاره‌ای از مسئولیت اخلاقی تبدیل می‌شود. در چنین رویکردی، دین نه به مثابه مواجهه‌ای با امر قدسی، بلکه به‌منزله زبانی احساسی و نمادین برای توصیف تعهدات اخلاقی انسان در برابر دیگری تفسیر می‌شود. این فروکاهش، اگرچه به ظاهر با هدف

رهایی دین از سلطه‌ی مفاهیم متافیزیکی صورت می‌گیرد، اما در واقع، الهیات را در افق انسان‌محوری جدیدی محصور می‌کند که خود صورتی از متافیزیک مدرن است. از همین منظر، می‌توان گفت کاپوتو در نفی متافیزیک سنتی، به‌جای عبور از آن، آن را به شکل دیگری بازتولید می‌کند. اگر در متافیزیک کلاسیک، خدا بنیان هستی و حقیقت بود، در متافیزیک پنهان کاپوتو، این جایگاه به انسان و زبان واگذار می‌شود. در نتیجه، امر الهی در ساحت انسانی مستحیل می‌گردد و الهیات به نوعی انسان‌باوری اخلاقی و شاعرانه فروکاسته می‌شود. بدین ترتیب، طرح کاپوتو از «دین بدون دین» در نهایت به «الهیات بدون خدا» منتهی می‌گردد؛ الهیاتی که در آن زبان دینی حفظ می‌شود، اما معنا و مبنای متافیزیکی آن از میان می‌رود.

ابهام در نسبت میان دین و اخلاق در نظریه‌ی کاپوتو از مهم‌ترین کاستی‌های آن است. هنگامی که خدا صرفاً به نمادی از «دیگری» تقلیل می‌یابد، تمایز بنیادین میان امر الهی و امر انسانی از میان می‌رود. در چنین وضعی، خدا و دیگری دو نام برای یک مفهوم‌اند و الهیات چیزی جز زبان اخلاق نمی‌شود. این هم‌پوشانی مفهومی سبب می‌شود که در غیاب خدا، تنها مسئولیت اخلاقی انسان باقی بماند و امر دینی از هرگونه حیث تعالی‌گونه تهی گردد. از این رو، الهیات کاپوتو در سطح تجربه انسانی محدود می‌شود و امکان اشاره به امر قدسی یا متعالی را از دست می‌دهد.

۷. نتیجه‌گیری

موضوع مهمی که در این مقاله دنبال شد پایگاه دین یا سخن-خدا در زمینه‌ی پست‌مدرن بود در نسبت انتقادی با نوع تفکر دیگر که در ساحت الهیات متافیزیکی معاصر است که کاپوتو با وام‌گیری از هایدگر و دریدا نوید امکان دیگری برای اعتبار دین در ساحت معنابخشی زندگی می‌دهد. به عبارت دیگر در این مقاله رویکرد متفاوت و جایگزین در عرصه مطالعات دین‌شناختی معرفی شد که خود را از روایات ارتدوکس نسبت به ساحت دین در نسبت با تفکر متافیزیکی - که اوج آن در مدرنیته است - متمایز می‌کند.

آنچه از بررسی اندیشه‌ی کاپوتو حاصل می‌شود، نشان‌دهنده تلاشی جدی برای بازاندیشی در نسبت میان دین، اخلاق و متافیزیک در بستر پست‌مدرنیسم است. کاپوتو با بهره‌گیری از هرمنوتیک هایدگری و شالوده‌زدایی دریدایی، می‌کوشد دین را نه به‌مثابه نظامی از باورهای ثابت، بلکه به عنوان رویدادی از گشودگی به «امر ناممکن» بازفهم کند. از

نظر او، ایمان دینی نه بر اساس معرفت متافیزیکی بلکه بر پایه‌ی «رخداد» تعریف می‌شود؛ رخدادی که در آن انسان از خود فراتر می‌رود و به سوی دیگری گشوده می‌شود.

با این حال، بررسی انتقادی نشان می‌دهد که این الگو در تحقق هدف خود، یعنی رهایی کامل از متافیزیک، چندان موفق نیست. نخست آنکه، در غیاب یک مبنای متعالی، تجربه دینی در اندیشه‌ی کاپوتو به تجربه‌ای صرفاً انسانی و تفسیری فروکاسته می‌شود. دوم آنکه، در چنین چارچوبی، اخلاق جایگزین الهیات می‌شود و خداوند، به جای آن‌که منشأ معنا باشد، خود به دلالتی از مسئولیت اخلاقی انسان بدل می‌گردد. این جابه‌جایی، اگرچه در راستای گذار از متافیزیک انجام می‌شود، اما عملاً موجب ظهور گونه‌ای از متافیزیک انسان‌محور جدید می‌شود.

به بیان دیگر، طرح کاپوتو در نهایت میان دو خطر نوسان می‌کند: از یک‌سو خطر بازگشت به متافیزیک به‌واسطه‌ی وابستگی ناگزیر به زبان و سوژه‌ی انسانی، و از سوی دیگر خطر فروکاست دین به اخلاق به دلیل حذف حیث تعالی‌بخش خدا. حاصل این نوسان، الهیاتی است که در آن ایمان از موضوع خویش تهی شده و دین به تجربه‌ای زبانی و تفسیری فروکاسته می‌شود.

از منظر نهایی، می‌توان گفت کاپوتو با وجود نوآوری در طرح «الهیات بدون دین»، از مرزهای انسان‌محوری عبور نمی‌کند و به‌جای ارائه‌ی بدیلی برای متافیزیک سنتی، صرفاً صورت دیگری از آن را بازتولید می‌کند. از این حیث، الهیات او بیش از آن‌که گشودگی به امر قدسی باشد، بازتابی از خودآگاهی انسان در برابر محدودیت‌هایش است. در نتیجه، گرچه پروژه‌ی کاپوتو سهم مهمی در پویایی گفتمان الهیات پست‌مدرن دارد، اما از منظر هستی‌شناختی، هنوز در درون افق متافیزیکی تفکر غربی باقی می‌ماند؛ افقی که در آن، انسان همچنان مرکز معناست، حتی اگر خدا را به‌صورت استعاری بازخوانی کرده باشد.

میزان توفیق کاپوتو در دفاع از دعاوی نظری خود، وابسته به موضعی است که نسبت به وضعیت پست‌مدرن اتخاذ می‌شود؛ از این رو، ارزیابی نقاط قوت و کاستی‌های این دیدگاه تنها در چارچوب فهمی انتقادی از پست‌مدرنیته امکان‌پذیر است. در دستگاه فکری کاپوتو، طرح پرسش از دین صرفاً به معنای پرداختن به نهادها یا باورهای دینی نیست، بلکه تلاشی است برای یادآوری جایگاه وجودی انسان در کلیت هستی؛ جایگاهی که به‌زعم او، سنت متافیزیکی غرب در روند تاریخی خود آن را به حاشیه رانده یا به فراموشی سپرده است.

اگر تاریخ متافیزیک به‌مثابه تاریخ تلاش انسان برای دستیابی به آزادی در معنای مدرن آن تلقی شود، آنگاه می‌توان وضعیت پست‌مدرن را نه دوره تحقق این آزادی، بلکه مرحله آشکار شدن توهم‌آمیز بودن آن دانست. در چنین افقی، آزادی دیگر به‌منزله‌ی خودبنیادی سوژه یا استقلال عقلانی فهم نمی‌شود، بلکه در پیوندی بنیادین با تعلق به هستی و گشودگی نسبت به آنچه ناممکن می‌نماید، معنا پیدا می‌کند. در نگاه کاپوتو، این گشودگی همان افقی است که در زبان دینی با نام خدا از آن یاد می‌شود.

آزادی، در این تلقی، مستلزم فاصله‌گرفتن از مرکزیت سوژه و رهاشدن از تصور انسان به‌عنوان موجودی کاملاً خودبسنده است؛ نوعی عبور از خود که به معنای چشم‌پوشی از تمامی اشکال تملک، تسلط و خودبستگی تعبیر می‌شود. چنین سوژه‌زدایی‌ای تنها از طریق مواجهه با «دیگری‌ای» نامحدود امکان‌پذیر است؛ دیگری‌ای که هیچ‌گاه به‌طور کامل در افق شناخت مفهومی قرار نمی‌گیرد. آزادی در این معنا، به معنای قرار گرفتن در نسبت با این دیگری و با دیگر انسان‌ها، بدون اتکا به چارچوب‌های ازپیش‌تعیین‌شده اخلاقی است؛ وضعیتی که خود عین وابستگی و تعلق است. در این افق، تنها زمانی که انسان توان عبور از خودمحوری را می‌یابد، امکان تحقق آزادی در نسبت با خالق گشوده می‌شود.

باین‌حال، این صورت‌بندی با چالش‌های جدی مواجه است. مسئله بنیادین آنجاست که «دیگری‌ای» که کانون ایمان قرار می‌گیرد، در نهایت واجد خصالتی غیردینی است و به‌روشنی از خدا به‌مثابه امری متعالی و مشخص تمایز نمی‌یابد. از این رو، روشن نمی‌شود که آیا عشق ابزار یا مسیری برای سخن گفتن از خداست، یا آنکه خدا صرفاً نامی برای تجربه‌ای انسانی از عشق است. در نهایت، به نظر می‌رسد ایمان دینی در افق اندیشه کاپوتو، نه در تثبیت نسبت میان خدا و عشق، بلکه در فرآیند بی‌پایان جایگزینی و ترجمه‌پذیری میان این دو معنا می‌یابد؛ فرآیندی که هم‌زمان امکان گشودگی را حفظ می‌کند و از قطعیت می‌گریزد.

کتاب‌نامه

آدورنو، تئودور و ماکس هورکهایمر (۱۳۸۴)، *دیالکتیک روشنگری*، ترجمه مراد فرهادپور و امید مهرگان، گام نو، تهران.

فتوتیان، علی و مجید موحد مجد (۱۳۹۵)، «بررسی پدیدارشناسانه دین از منظر جان دی کاپوتو»، *مطالعات جامعه‌شناختی*، ش ۲۳.

واکاوی الهیات پسانتافیزیکی جان کاپوتو؛ ... (علی فتوتیان و محمدجواد خضرای) ۷۹

کاسیرر، ارنست (۱۳۷۰)، *فلسفه روشنگری*، ترجمه یدالله موقن، نیلوفر، تهران.
مارکس، کارل (۱۴۰۱)، *تقد فلسفه حق هگل*، ترجمه محمود عبادیان و حسن قاضی مرادی، اختران، تهران.

- Caputo, J. D. (1987), *Radical Hermeneutics: Repetition, Deconstruction, and the Hermeneutic Project*, Indiana University Press, Bloomington, Ind.
- Caputo, J. D. (1993), *Against Ethics: Contribution to a Poetics of Obigation with Constant Reference to Deconstruction*, Indiana University Press, Bloomington, Ind.
- Caputo, j. D. (1997), *Deconstruction in Nutshell: A conversation with Jacques Derrida*, Fordham University Press, New York.
- Caputo, J. D. (1997), *The Prayers and Tears of Jacques Derrida: Religion without Religion*, Indiana University Press, Bloomington Ind.
- Caputo, J. D. (1999), *Metanoetics: Elements of a Postmodern Christian Philosophy, Christian Philosophy Today*, Fordham University Press, New York.
- Caputo, J. D. (2001), *On Religion: Thinking in Action*, Routledge, London: New York.
- Caputo, J. D. (2002), *The Weakness of God: A Theology of Event*, Indian University Press, Bloomington, Ind.
- Deleuze gilles (2011), *Logic of Sense*, Akademicheskii Proekt, Moskow.
- Derrida, J. (1982), *Margins of Philosophy*, Trans. A. Bass, University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1996), *The Gift of Death*, University of Chicago Press.
- Derrida, J. (2006), *Phantoms of Marx*, Logos Altera, Moskow.
- Heidegger, Martin (1969), "The Onto-Theo-Logical Constitution of Metaphysics", In *Identity and Difference*, Trans. Joan Stambaugh, Harper & Row Publishers, New York.
- Heidegger, Martin (1977), *The Question Concerning Technology and Other Essays*, Trans. W. Lovitt, Harper & Row.
- Im, Ulrich (1995), *The making of Europe: The Enlightenment*, Blackwell.
- Ullrich, C. D. (2020), "On Caputo's Heidegger: A Prolegomenon of Transgressions to a Religion without Religion." *Open Theology*, 6(1), 20-35.